

ВІДГУК

офіційного опонента
доктора філологічних наук, професора
Степанової Ганни Аркадіївни
на дисертацію Нікітської Катерини Ігорівни
«Жанр поеми у творчості М.С. Гумільова»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 035 – Філологія

У сучасному літературознавстві є теми/проблеми, які можна назвати невичерпними. Зазвичай вони передбачають дослідження набутоків певної епохи, які характеризуються багатогранністю естетичних пошуків, лабільністю естетичної домінанти як наслідку суперечностей культурно-історичної доби. До таких належить епоха Срібної доби, чия літературно-культурна спадщина знов і знов стає предметом наукових досліджень. І невичерпність її як наукової проблеми (сьогодні не тільки у літературознавстві, але й в історії, філософії, культурології, мистецтвознавстві, психології) полягає не стільки в тому, що кожна нова наукова розвідка відкриває нові грані естетики літератури Срібної доби, скільки в тому, що за більш ніж століття історії дослідження її не раз доводилося нібито відкривати заново, повертаючись до навмисно забутих постатей, філософсько-естетичних ідей, творів. Серед таких навмисно забутих і постать М. Гумільова – видатного поета Срібної доби, одного з основоположників школи акмеїзму, мислителя, перекладача, критика, чия спадщина повернулася до читачів з 1986 р. і набула активного дослідницького інтересу з 1990-х. До цього часу, як зазначають дослідники, книги Гумільова не перевидавалися з початку 1920-х і до кінця 1980-х років. Вони були бібліографічною рідкістю, що цікавила передусім колекціонерів та вчених-філологів. Але навіть в тих нечисленних роботах, де згадувалося про акмеїзм, ім'я Гумільова замінювалося евфемізмами на кшталт «автор “Колчана”» або «автор “Чужого неба”», а якщо і згадувалося, то із

застереженнями про антидемократичні, антигуманістичні та шовіністичні прагнення Гумільова¹.

Роки забуття обумовили поверховий и спотворений погляд дослідників на спадщину поета, і з 1990-х вона поступово відкривалася заново. Отже, історія неупередженого і незаангажованого дослідження творчості Гумільова триває близько тридцяти років, але й за ці роки вона досліджувалася переважно в контексті літератури символізму та акмеїзму. Наукових розвідок, окремо присвячених творчості Гумільова не так багато. Серед них дисертації О. Смагіної «Поетични світ Миколи Гумільова: “Вогненний стовп”» (2000); М. Васильєвої «Проза М.С. Гумільова: філософсько-естетична концепція світу, розмаїття жанрово-стильових структур» (2001); А. Полієвської «Екзотичний топос у творчості М.С. Гумільова» (2006); В. Клімчукової «Лірична поезія М.С. Гумільова: духовні основи, міфологічні та літературні витоки» (2007); О. Раскіної «Геософські аспекти творчості М.С. Гумільова» (2009); В. Малиха «Духовна еволюція як тема у творчості М.С. Гумільова» (2013); О. Дубовцева «Витоки світової культури у художньому мисленні М.С. Гумільова» (2015); Ю. Дмитрієвої «Концепт шляху у творчості М.С. Гумільова» (2018) тощо. Проте і численні наукові розвідки, присвячені дослідженню творчості Гумільова, як бачимо, торкаються окремих її граней, не створюючи єдиної дослідницької системи. Тому вдала спроба створення такої системи, здійснена Катериною Ігорівною Нікітською, свідчить про вагомий крок у вирішенні питань жанру ліро-епічної поеми, і її специфіки у творчості Гумільова, і її еволюції в контексті Срібної доби. Отже, обрана дисертанткою тема дослідження, безперечно, є актуальною, а мета роботи, що полягає у «комплексному аналізі поем М.С. Гумільова, виявленні у них жанрових ознак історичних різновидів поеми, а також мотивів та особливостей, властивих тільки поетичної системі даного автору, і аналізу їх взаємодії» (с. 17), визначає її наукову новизну і цінність.

---

¹ Малая О.Е. Эстетические взгляды Н.С. Гумилева: проблемы художественного творчества. Дисс. канд. филос. наук. – Кострома, 2001. – 139 с.

На особливу увагу заслуговує методологічний ракурс дисертації. Тут імпонує синтез традиційних (класичних) та сучасних підходів до аналізу поетичних текстів, де кожній заявленій проблемі відповідає конкретний підхід – історико-типологічний для зіставлення жанрових особливостей ліро-епічних поем Гумільова зі зразками жанру поеми минулих епох; міфопоетичний для дослідження міфологічних образів та авторської міфології; біографічний для виявлення автобіографізму в художньому світі поем; методи інтертекстуального та мотивного аналізу. Тут зауважимо, що дисертантка була зайве скромною у перерахуванні залучених підходів, вказавши у вступі лише основні, проте зміст роботи свідчить, що методологічна база дисертації значно багатша, ніж це зазначила авторка, і варто додати до цієї низки компаративний підхід, який яскраво виражений у роботі, але чомусь не озвучений Катериною Ігорівною, і, безумовно, системний, оскільки об'єктом дослідження є всі поеми Гумільова, в тому числі незавершені.

Рецензована дисертація логічно структурована. Кожний з чотирьох розділів орієнтований на осмислення певного ряду проблем, проте всі вони підпорядковані єдиній ідеї дослідження. Серед них аналіз історико-літературних досліджень жанру поеми, визначення їх історичних форм та специфіки цього жанру у творчості М. Гумільова; обґрунтування естетичної своєрідності поем доакмеїстичного періоду; поетологічний аналіз ліро-епосів Гумільова періоду становлення та розквіту акмеїзму; визначення жанрової специфіки поем зрілого періоду. Зазначимо, що предметом дослідження у роботі стає не тільки жанр, в аналізі ліро-епічної спадщини поета дисертантка виходить за межі окресленої теми, торкаючись питань еволюції міфу та його заломлення в літературі Срібної доби, естетичних суперечностей у розвитку символізму, визначення місця російської літератури Срібної доби у світовому літературному процесі. Опанування цих питань передбачає здатність до теоретичних узагальнень і конкретизувань,

до виявлення найактуальніших аспектів дослідження, логічного формулювання висновків, що відмінно демонструє дисертантка.

У першому розділі дисертації представлені ретельний аналіз наукових розвідок, присвячених проблемам жанру поеми, і бездоганно обґрунтована методологія власного дослідження. Привертає увагу виваженість, з якою в дисертації опрацьований арсенал теоретичних праць – як вітчизняних, так і зарубіжних (власний переклад яких надається) – і те, як вона органічно поєднує, синтезує вітчизняні та зарубіжні наукові розвідки в галузі жанру поеми. Робота, здійснена авторкою в цьому напрямку, безумовно, відкриває для українських науковців можливість подальшого дослідницького пошуку в галузі заявленої проблеми. Власна концепція, яку створює К.І. Нікітська, спираючись на відомі доробки, засвідчує процес взаємодії східних і західних літературознавчих шкіл.

Осмислення теоретичних надбань в галузі жанру поеми завершується в підрозділі 1.1., де надається цікавий, ґрунтовний аналіз історичних форм поеми, серед яких К.І. Нікітська зупиняється на п'яти їх різновидах, що утворюють основу ліро-епічної системи у творчості Гумільова, – стародавня епопея, середньовічний героїчний епос, італійська поема Відродження, російська романтична поема XIX століття, російська поема межі XIX-XX століть. Еволюція історичних форм поеми, їх змістовна складова, трансформація образу героя, зміна ліричної та епічної домінант простежується в ретельному аналізі відомих зразків поеми вказаних періодів з їх проекцією на розвиток жанру поеми у творчості Гумільова. Так, у підрозділі 1.1.a *Архаїчний і класичний епос* на рівні змісту і форми визначаються риси героїчної поеми не тільки як жанру, що вбирає в себе здебільшого міфологічні сюжети, але й як особливого типу світогляду в його осмисленні категорій «свого» і «чужого». Тут в центрі уваги дисертантки поеми «Іліада», «Махабхарата», «Рамаяна», «Калевала», «Беовульф», «Старша Едда». У підрозділі 1.1.b *Середньовічний героїчний епос* наголошується на подоланні героїко-епічної спадщини та орієнтації на

історичну складову і національний характер. В цьому підрозділі об'єктом дослідження є поеми «Пісня про Роланда», «Пісня про мого Сіда», «Пісня про Нібелунгів». У підрозділі *1.1.c Італійська поема епохи Відродження* авторка, аналізуючи поеми Л. Пульчі «Великий Моргант», М. Боярдо «Закоханий Роланд», Л. Аріосто «Несамовитий Роланд», Т. Тассо «Звільнений Єрусалим», простежує відхід від героїки і набуття поемою рис лицарського роману. Новелістичний характер поеми обґрунтовується у підрозділі *1.1.d Російська романтична поема XIX століття*, де зазначається відсутність епічної героїки, поява нового типу героя – байронічного і посилення епічної (в родовому сенсі) домінанти, що характеризує поеми «Кавказький полонений», «Бахчисарайський фонтан», «Цигани» О. Пушкіна та «Демон» і «Мцирі» М. Лермонтова. Проблема співвідношення ліричного та епічного первня, тенденція руху від особистого до суспільного в поемі осмислюється у підрозділі *1.1.e Російська поема кінця XIX — початку XX століття*, де об'єктом аналізу стають поеми «Три побачення» В. Соловйова, «Тиша» К. Бальмонта, «Дванадцять» О. Блока, «Христос Воскрес» А. Белого. Авторка переконливо доводить, що наприкінці XIX століття інтенсивні пошуки у сфері жанрів призвели до появи безлічі модифікацій поеми з різним співвідношенням ліричних і епічних параметрів (с. 67).

У підрозділі *1.2. Жанр поеми у творчості М. Гумільова* осмислена проблема дослідження науковцями спадщини поета. Авторка наголошує на неточності жанрової термінології щодо віршів та ліро-епосів Гумільова, пов'язаної «по-перше, з неоднозначним розумінням самого жанру поеми в літературі межі XIX–XX століть, по-друге, з жанровими пошуками Гумільова у сфері епосу, які позначалися в тому числі й на малих поетичних формах, по-третє, із відсутністю фундаментальних досліджень жанрової природи творів Гумільова» (с. 67).

Думка дисертантки зважена, коректна, розгортається логічно, послідовно вибудовуючи теоретичний ланцюг, що увиразнює концепцію

авторки і демонструє професійний рівень володіння літературознавчим аналітичним інструментарієм.

Ретельне осмислення історичних форм поеми стало запорукою ґрунтовного і вишуканого аналізу поетики ліро-епосів М. Гумільова, представленого у подальших розділах дисертації. Одразу ж зазначимо, що дуже позитивне враження вправило вміння Катерини Ігорівни розглянути широкий спектр творів як цілісну художню систему, в якій на першому плані – синтез тематичного, ідейного і жанрового. У другому розділі «*Специфіка поем доакмеїстичного періоду*» об'єктом дослідження є поеми «Діва Сонця», «Осінь пісня», «Казка про королів» зі збірки «Шлях конквістадорів», а також «Північний Раджа», «Сон Адама». Авторка розглядає «ліричний етап» розвитку жанру поеми у Гумільова, увиразнюючи в ньому такі характерні риси, як засвоєння ніцшеанських мотивів і образів, алюзій на творчість К. Бальмонта та В. Брюсова, увага до емоційних станів героїв і водночас новелістичний сюжет як поєднання компонентів ліричного та епічного, наявність рис ліричної поеми, прозової новели, італійської поеми Відродження та романтичної поеми ХІХ ст. («Діва Сонця»); умовність сюжету і спрямованість на розкриття ліричного переживання в єдності біографічної складової, філософського осмислення ідей ніцшеанства і діонісійства та зародження ознак естетики акмеїзму («Осінь пісня»); баладні елементи, прагнення до синтезу й поєднання в одній поемі рис романтичної поеми, поеми межі століть, а також епосу й балади («Казка про королів»); теми шляху і мандрів, духовного пошуку, освоєння духовного простору, тему Індії в її геософічному сприйнятті, в яких відчувається відхід від наслідування символістським поемам («Північний раджа»); оніричний хронотоп, трансформація біблійних сюжетів, риси візіонерського жанру та інтертекст «Божественної комедії» («Сон Адама»). Авторка переконливо доводить, що вже ранні зразки жанру поеми у творчості Гумільова свідчать про прагнення затвердити в поемі епічну домінанту всупереч «ліричній» традиції побудови жанру, характерній для поеми межі ХІХ-ХХ століть.

Третій розділ дисертації «*Ліро-епоси періоду становлення і розквіту акмеїзму*» присвячений аналізу поем «Відкриття Америки», «Блудний син» та «Мік». Авторка простежує, як поеми Гумільова поступово відходять від суто ліричної форми, наближуючись до епічної домінанти. Наданий у підрозділах інтертекстуальний аналіз творів тяжіє до порівняльно-історичного, що заслуговує цілковитого схвалення. Авторка не обмежується констатацією запозичень в текстах гумільовських поем, порівнюючи образи героїв, аналізуючи трансформації відомих архетипів, систем мотивів, сюжетних ліній поем різних епох в контексті естетики акмеїзму і в контексті власної поетичної спадщини. Так, у *підрозділі 3.1. Відкриття Америки* об'єктами зіставлення стають «Одіссея» (образи Одіссея і Колумба), «Визволений Єрусалим» Т. Тассо (фрагментарність викладення фабули, зміна емоційних станів як спосіб розгортання сюжету, наявність фантастичних істот), «Божественна комедія» Данте (міфологема шляху, осяяному духовною метою, тричастинна композиція, аналоги Пекла, Ада і Рая в топографії поеми, їх проходження Колумбом, образ Музи Дальних Странствий як інтерпретація образу Беатріче, осмислення географії як сакральної). Визначаючи як основні жанрові характеристики поеми поєднання епічного і ліричного, історії та міфу, зовнішньої дії і внутрішнього духовного руху, авторка обґрунтовує їх як принципи естетики акмеїзму, що не викликає заперечень.

Трансформація біблійного сюжету є предметом аналізу у *підрозділі 3.2. Блудний син*, де К.І. Нікітська вдало розгортає потрібний компаративний зріз, в якому об'єктами порівняння у творі Гумільова стають біблійна притча та «Божественна комедія» Данте як світові літературні зразки, вірш В. Брюсова «Блудний син» та власна поема «Відкриття Америки». Оригінальність інтерпретації самої біблійної притчі та її інтерпретації Брюсовим дисертантка справедливо вбачає в мотиві «спокути й набуття героєм духовних висот через нелегкий шлях і страждання, що культивувався в акмеїзмі» (с. 144),

визначаючи, тим самим, одну з естетичних доміант акмеїзму в ліро-епосі поета і позиціонуючи «Блудного сина» як пост-символістський текст.

Як приклад жанрового та міжтекстового синтезу розглядається поема «Мік» (підрозділ 3.3.). Тут порівняльна стратегія вибудовується як зіставлення образів героїв акмеїстичної поеми з образами героїчної поеми, поеми Відродження і поеми романтизму. Образи Міка і Луї є акмеїстичною інтерпретацією образів Гільгамеша і Енкіду («Епос про Гільгамеша»), Гектора і Аякса («Іліада»), Морганта і Маргутта («Великий Моргант» Л. Пульчі); образ Міка містить характерні риси образу Мцирі із однойменної романтичної поеми М. Лермонтова. Дисертантка переконливо доводить, що в поемах періоду розквіту акмеїзму, на відміну від поем ранньої доби творчості Гумільова, сюжет набуває підвищеної функціональної значущості, и поема тяжіє до епосу. Міркування авторки з цього приводу цікаві, цілком логічні і не викликають заперечень.

Четвертий розділ «*Поєми зрілого періоду*» присвячений жанрових рис поем «*Зоряний жах*» (підрозділ 4.1.), де наголошується на поєднанні епічних рис і новелістичного сюжету і жанровому синтезі стародавнього епосу і романтичної поеми; «*Два сні*» (підрозділ 4.2.), що, за слухною думкою дисертантки, є стилізацією сцен із життя середньовічного Китаю і містить жанрові риси китайської новели, проте, за думкою авторки, образи китайської культури осмислені в руслі естетики російського романтизму, що здається не досить обґрунтованим, адже таких рис, як наявність вставного «зразка» національної літератури, прямої мови як засобу драматизації оповіді і чотиристопного ямбу здається замало для того, щоб говорити про вплив саме поем О. Пушкіна; «*Поема початку*» (підрозділ 4.3.), яка розглядається як підсумок творчості Гумільова у створенні масштабного космогонічного епосу. Як жанрові ознаки на рівні форми виокремлюються риси стародавньої епопеї, на рівні змісту – елементи міфології Дворіччя, біблійні мотиви, астральні образи і втілення акмеїстичної концепції всесильного Слова.

Зауважимо, що наданий в дисертації аналіз поем свідчить не тільки про філологічну майстерність авторки, але й про високий рівень її культурної ерудиції. Аналіз кожної поеми представлений не тільки як суто-літературознавче осмислення художнього твору, але й як його розшифрування, прочитання в контексті античної, скандинавської, фінської, шумерської, індійської, китайської, вавилонської міфологій.

Наголосимо і на тому, що дослідження К.І. Нікітської є системним, і в цьому його справжня новизна і цінність. Ліро-епічна спадщина Гумільова надається не просто в інтертекстуальному зрізі, авторка вибудовує систему розвитку жанру ліро-епосу в його творчості у трьох (компаративних) контекстах: 1) в контексті всього поетичного набутку Гумільова, що реалізується на рівні зв'язку мотивів, художніх образів, образів героїв, сюжетних ліній ліро-епосів і віршів (ліричних циклів) поета; 2) в контексті (пошуків) символізму та акмеїзму, що реалізується на рівні зв'язків з іншими зразками жанру поеми цієї доби у В. Брюсова, А. Белого, К. Бальмонта, О. Блока, а також на рівні мотивів і образів їх віршів; 3) в контексті розвитку зразків жанру поеми у світовій літературі від давніх часів до межі XIX-XX століть.

Дисертація К.І. Нікітської логічно вибудована, теоретичні положення ретельно осмислені і розкриті в глибокому системному аналізі творів М. Гумільова. Високий рівень літературознавчої підготовки дозволив авторці висвітлити специфіку жанру поеми у творчості поета як унікального й цілісного літературного явища в контексті світової літератури і в контексті літератури Срібної доби і, тим самим, ґрунтовно втілити задумане.

Але визнаючи вагомість наукового добутку Катерини Ігорівни, теоретичне і практичне значення її дисертації для подальшого розвитку цього напрямку дослідження, вважаємо необхідним зробити такі запитання:

1. У роботі впроваджено та емпірично підтверджено концепцію про спрямованість пошуків Гумільова в жанрі поеми на епос та простежено підсилення суто епічної складової у його поемах від раннього до пізнього

періоду творчості. Чи можна вважати, що така еволюція від лірики та ліро-епосу до «чистого» епосу є своєрідною рисою творчого поступу Гумільова – чи така логіка творчої еволюції вкладається в більш універсальну та констатовану ще Пушкіним модель руху від лірики до епосу та, відповідно, від поезії до прози («года к суровой прозе клонят»)? Отже, чи можна виявити в пізній творчості Гумільова більшу спрямованість не тільки на поетичний епос, а й на прозу, як ознаку входження поета в пору творчої зрілості, аналогічно тому, як це відбувалося в творчості багатьох інших поетів?

2. Коментуючи власну жанрову стратегію під час написання «Поєми без героя», Анна Ахматова писала про те, що гарна поема ніколи не вкладається у рамки жанру і не має зразків. Як Ви демонструєте у своїй роботі, і серед сучасних дослідників існує думка про принципову розмитість жанрових характеристик поеми і про відсутність поемного жанрового канону як такого. Але Ви виявляєте у поемах Гумільова синтез різних історичних варіантів поеми, кожен з яких, відповідно, має власний канон, завдяки чому і піддається виявленню в складі поем Гумільова. Як свідчить Ваша робота, Гумільов у майже кожній зі своїх поем поєднує канонічні риси кількох історичних модифікацій поеми (архаїчна епічна, середньовічна, барокова, романтична тощо), створюючи власну, синтетичну версію цього жанру. Як на Вашу думку, чи не намагався Гумільов все-таки створити канон жанру, побудований на синтезі різних історичних форм поеми?

3. Ви справедливо згадуєте в роботі, що найбільш дослідженою з ліро-епічних форм Гумільова є балада, яка справила великий вплив на баладну творчість поетів 1920-30-х років (М. Тихонова, Е. Багрицького, М. Светлова та ін.). Чи можна простежити подібний вплив поем Гумільова на подальший розвиток цього жанру в творчості молодших поетів – чи його поємна творчість залишилася на маргінезі і не вплинула на розвиток російської поеми ХХ ст.? Аргументована відповідь на це питання дала б змогу уточнити історико-літературні аспекти актуальності Вашого дослідження.

4. В аналізі поеми «Мік» дисертантка зазначає, що стиль поеми часто порівнюється зі стилем пригодницьких творів Редьярда Кіплінга, Фенімора Купера, Луї Буссенара та інших «екзотистів». Чи містить поема риси неоромантизму? Чи можна вважати Міка неоромантичним героєм?

Підкреслимо, що поставлені питання є результатом роздумів, на які надихає представлена робота, і ніяк не зменшують цінності наукового дослідження Катерини Ігорівни Нікітської – самостійного, завершеного і ґрунтовного.

Зміст дисертації розкритий у шести публікаціях (3 – у фахових виданнях України, 1 – в іноземному спеціалізованому науковому виданні, 2 – додаткові).

Все вищезначене дає підстави для висновку: дисертація Катерини Ігорівни Нікітської «Жанр поеми у творчості М.С. Гумільова» виконана на належному науковому та методологічному рівні і відповідає вимогам п. 9-18 «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року № 167», а її авторка, безперечно, заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 – Філологія.

Доктор філологічних наук, професор,
проректор з наукової діяльності
Університету імені Альфреда Нобеля

Г.А. Степанова

